

28. Osmanlı Dönemi'nde Kur'an tercümelere ve Kurd Efendi'nin eserleri üzerine

Fatma Nisa SANCAKTAR¹

APA: Sancaktar, F. N. (2023). Osmanlı Dönemi'nde Kur'an tercümelere ve Kurd Efendi'nin eserleri üzerine. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (Ö12), 349-360. DOI: 10.29000/rumelide.1330504.

Öz

Tercüme yani çevirinin tarihi insanlık tarihi kadar eskiye gitmektedir. Nerede bir kültür var olmuşsa orada bilgi aktarımı için tercümelere ihtiyaç duyulmuştur. Her toplumda olduğu gibi Türkler de yakın oldukları komşu toplulukların dillerinden ve dinlerinden etkilenmişler ve onları da etkilemişlerdir. Türklerin kabul ettikleri dinler sayesinde farklı kültürlerle olan etkileşimi artmış, dil, kültür, sanat, edebiyat hatta yaşam şekline kadar bazı değişiklikler oluşmaya başlamıştır. İslamiyet'in kabulünden sonra ise yeni benimsedikleri bu dini öğrenmek, okuyup anlamak, birilerine aktarabilmek ve sosyal yapıyı İslamiyet'le uyusturmak amacıyla Kur'an-ı Kerim'e, Kur'an-ı Kerim'in tercüme ve tefsirlerine önem vermişlerdir. Dâhil olunan bu yeni dinin öğretilerini kavrayabilmek için evvela kutsal kitabın muhtevasını anlayabilmek bir ihtiyaç haline gelmiş ve yeni bir ilim sahası ortaya çıkmıştır. Kur'an, insanlığın anlaması ve yaşaması için gönderilen kutsal bir kitaptır ve dili Arapçadır. Bundan dolayı başka dillere tercüme etme gereği duyulmuş ve tefsir gibi ilmi çalışmalarla da insanoğlunun mukaddes kitabı anlaması, kavraması, esasların ve kuralların gereği gibi öğretilmesi sağlanmıştır. Kur'an'ın diğer dillere tercümesinin Hz. Peygamber dönemine kadar dayandığı söylenebilir. Türkler de İslamiyet'le birlikte bu tefsir çalışmalarına dâhil olmuşlardır. İlk aşamada Fâtiha, İhlâs, Yâsin, Tebâreke gibi kısa surelerin tercümelere ve tefsirleri yapılmıştır. Osmanlı döneminde de bu faaliyetler artarak devam etmiştir. Yine bu dönemde; yaygın hale gelen, yaygın hale gelmeyen ve kısmi tefsir çalışmaları olmuştur. Bunların arasında Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Tefsirinin Tercümelere, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i 'Aliyye'sinin Tercümelere, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin et-Tibyân Fî Tefsiri'l-Kur'ân'ının Tercümesi dikkat çekmektedir. Bu çalışmada, yukarıda zikredilen tefsir tercümelere yanı sıra Osmanlı müelliflerinden, halveti şeyhi olan ve Sultan III. Murad'ın iltifatlarına mazhar olan Kurd Efendi'nin hayatı ve eserleri incelenecektir. Kurd Efendi'nin Berlin Devlet Kütüphanesi'ndeki Kur'an-ı Kerim tefsiri, yüksek lisans tezi olarak çalışılma aşamasındadır. Çalışmanın amacı, Osmanlı döneminde yapılan Kur'an tercümelere ilaveten Kurd Efendi'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi vererek dil, tercüme ve çeviri faaliyetlerine katkı sunmaktır.

Anahtar kelimeler: Çeviri, Kur'an tercümesi, Kurd Efendi, Osmanlı Dönemi

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eski Türk Dili ABD (Kocaeli, Türkiye), fatmanisaazdemir@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3648-986X. [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 09.06.2023-kabul tarihi: 20.07.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1330504]

On translations of the Qur'an and the works of Kurd Efendi in the Ottoman Period

Abstract

Translation, that is, the history of translation goes back to the history of humanity. Wherever there was a culture, translations were needed to transfer knowledge. As in every society, Turks were also influenced by the languages and religions of the neighboring communities they were close to, and they also affected them. The interaction of the Turks with different cultures increased thanks to the religions they accepted. Therefore, some changes began to occur in language, culture, art, literature, and even their modes of living. In order to learn, read and understand this new religion, to transfer it to others, and to make the social structure compatible with Islam, they gave importance to the Qur'an, its translations, and its interpretations after the adoption of Islam. In order to comprehend the teachings of this new religion, it has become a necessity to first understand the content of the holy book. Consequently, a new field of science has emerged. The Qur'an is a holy book sent for humanity to understand and live accordingly, and its language is Arabic. For this reason, it was felt necessary to translate it into other languages. Therefore, it was ensured through scientific studies such as tafsir that human beings understood and comprehended the holy book and that the principles and rules were properly taught. Translation of the Qur'an into other languages can be said to date back to the time of the Prophet. Turks also have been included in these tafsir studies with Islam. In the first phases, the translations and interpretations of short suras such as Fâtiha, İhlas, Yâsin, and Tebâreke were made. During the Ottoman period, these activities continued increasingly. Also, in this period, there were partial tafsir studies both that became widespread and did not become widespread. Among these, the Translations of Ebü'l-Leys es-Samarkandî's Tafsir, the Translations of Hüseyin Vâiz-i Kâşifi's Mevâhib-i 'Aliyye, Hıdır b. The translation of Abdurrahman al-Azdi's et-Tibyân Fî Tafsîr al-Qur'an draws attention. In addition to the above-mentioned tafsir translations, the life and works of one of the Ottoman authors Kurd Efendi, who was a halveti sheikh and got compliments from the III. Sultan Murad will be examined in this study. Kurd Efendi's interpretation of the Holy Quran in the Berlin State Library is in the process of being studied as a master's thesis. The aim of the study is to contribute to the language, translation, and translation activities by giving information about the life and works of Kurd Efendi, in addition to the translations of the Qur'an made in the Ottoman period.

Keywords: Translation, Qur'an translation, Kurd Efendi, Ottoman Period

Giriş

Kur'an-ı Kerim, belli bir coğrafi bölgeye ve o bölgede yaşayan toplumun kendi dilleriyle indirilmiş olmakla birlikte içerik olarak tüm insanlığa hitap etmektedir. Bu muhtevası itibarıyla İslamiyet sadece Arap toplumunda kalmamış diğer topluluklara da yayılarak günümüze kadar varlığını devam ettirmiştir. Kur'an-ı Kerim'in anlaşılma ve insanoğluna anlatılabilme ihtiyacı tercüme ve tefsir ilimlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kur'an-ı Kerim'i diğer dillere tercüme etme ihtiyacının Hz. Peygamber dönemine kadar dayandığı söylenebilir.

Hız. Peygamber farklı ülkelerin krallarına İslam'a davet mektupları göndermiştir. Sahabeler de gittikleri ülkelerde bu mektupları, ya kendileri ya da oradaki tercümanlar vasıtasıyla tercüme ederek iletmışlerdir. Selman-ı Farişi ise Hz. Peygamber'in izniyle el-Fâtiha sûresini Farsçaya tercüme etmiştir. (Abdullah el-Âlûsî, 1994-1995, 6/365; Aydar, 1999, 64) Türkler'in İslamiyet'i seçmeleri ile beraber Kur'an-ı Kerim'i

Adres
RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - İSTANBUL / TÜRKİYE 34714
e-posta: editor@rumelide.com
tel: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

Address
RumeliDE Journal of Language and Literature Studies
Osmanağa Mahallesi, Mürver Çiçeği Sokak, No:14/8
Kadıköy - ISTANBUL / TURKEY 34714
e-mail: editor@rumelide.com,
phone: +90 505 7958124, +90 216 773 0 616

anlama, anlatma, sosyal hayatta ve muâmelâtta uygulama amacıyla tercüme ve tefsir faaliyetlerine yönelimler başlamıştır. İlk olarak Fatıha ve bazı kısa surelerin tefsiri yapılmıştır. Osmanlı Devleti'nden önce kurulan beylikler döneminde de önemli tercüme faaliyetleri yapılmıştır. Karahanlılar, Gazneliler, Harizmşahlar döneminde de tefsir ilminde önemli hareketlilik yaşanmıştır. Emeviler ve Abbasilerden sonra ise Selçuklular döneminde diğer dini çalışmalarla birlikte tefsir faaliyetleri de devam etmiştir. Beylikler dönemi Kur'an'ın Türkçeye tefsir ve tercümesinde bir dönüm noktası mahiyetindedir. Daha ziyade kısa sureler üzerinde yoğunlaşan bu çalışmalarda İhlas, Yasin ve Tebareke gibi sureler öncelikle tefsir ve tercüme edilmişlerdir. (Demir, 1994, 25) Bu konuda daha hacimli çalışmalar Osmanlılar zamanında yapılacaktır. (Aydar, 1996, 107-113; Aydar, 2000, 535-550)

Osmanlılar diğer kurumlarla birlikte eğitim- öğretilimi de önemsenmiş ve bununla alakalı yeni atılımlar yapmışlardır. Tefsir ve tercüme faaliyetleri de Osmanlı'nın daha ilk yıllarından itibaren gerek cami ve tekkelerle gerekse çeşitli medreselerin kurulmasıyla ilerlemiştir. Osmanlı döneminde ilk medrese İznik'te Orhan Bey tarafından kurulmuş daha sonraları farklı şehirlere yayılarak devam etmiştir. Osmanlı geleneğindeki Türkçe tefsir çalışmaları arasında medreselerin önemli bir yeri vardır. Bu medreselerde eğitim veren hocaların ilim sahibi ve donanımlı kimseler olmasına özen gösterilirdi. Tefsir dersleri için ilk olarak Envârü't-tenzîl, el-Keşşâf 'an hakâ'iki't-tenzîl tefsirleri ile Celâleyn adıyla meşhur olan tefsir tercih edilmiştir. Bu tefsir dersleri okutulurken izahların Türkçe yapılması, tercüme ve Türkçe tefsirin gelişmesine katkı sağlamıştır. (Paçacı, 2011, 1/72; Özcan, 2020/17, 161-187) Medreselere ilaveten cami ve tekkelerde yapılan tefsir derslerine de önem verilmiş ve halka tercüme edilmiştir. İsmail Hakkı Bursevî, Bursa Ulu Camii'nde tefsir vaazları vererek Rûhu'l-beyân tefsirini meydana getirmiştir. (Birişik, 2012, 232) Ayrıca padişahın da bulunduğu bir ortamda Kur'an-ı Kerim'in bir kısmı seçilerek huzur dersleri yapılmıştır. Bu ve benzeri birçok ortam, tefsir tercüme ve çevirilerinin oluşmasını, ilerlemesini ve aktarılmasını sağlamıştır.

Bu noktada bir diğer husus ise; Osmanlı Dönemi içerisinde yaşayıp, yetişen, eğitimlerini alan ve eserlerini Cumhuriyet döneminde veren birkaç müfessirimizden de söz etmek lazım gelmektedir. Bu çalışmalardan biri; Türkler arasında ilgiyle karşılanan, dikkat çeken ve özgün bir çalışma olan Muhammed Hamdi Yazır'a ait olan "Hak Dini Kur'an Dili" adlı tefsir çalışmasıdır (Ersöz, 1986; Ersöz, 1993) Yine bu noktada tamamlanmış bir çalışma olmasa da Mehmet Akif Ersoy'un "Sırat-ı Müstakim-Sebilurreşad" adlı dergisinde birçok ayeti tefsir ettiği bilinmektedir. (A. Abdulkadiroğlu-N. Abdulkadiroğlu, 1991; Aydar, 1996, 25-50; Kırcı, 1996, 257-277) Osmanlı dönemi içerisinde de bazı tefsirler toplum tarafından rağbet görebilen tanınmışlarken bazıları ise yazıldığı yahut tercüme edildiği dönemde kalarak yeteri kadar tanınmamışlardır.

1.2.1. Osmanlı Döneminde Yaygın Hale Gelen Tam Türkçe Tefsir Çalışmaları

1.2.1.1. Ebü'l-Leys es-Semerkindî'nin Tefsirinin Tercümelemleri

Ebü'l-Leys Nasr b. Muhammed es-Semerkindî (öl. 373/983), tefsir ilmi yanında kelam, fıkıh, hadis ve ahlak gibi daha birçok ilimle meşgul olmuş Türk âlimidir. Ebü'l-Leys es-Semerkindî tefsirinin kütüphanelerde çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Bu Arapça tefsir Tefsîrül-Kur'ân, Tefsîrül-Kur'âni'l-Kerîm veya Tefsîrül-Ebü'l-Leys es-Semerkindî adlarıyla bilinmekte olup Ebü'l-Leys es-Semerkindî, herhangi bir isim koymadığı için zikredilen tefsir bu dört isimle de anılır olmuştur. Eserin bazı baskılarının üzerinde "Bahru'l-ulûm" adı yazılmış ise de bu isimlendirme yanlışdır. Çünkü Bahru'l-ulûm Alâeddin Ali b. Yahyâ es-Semerkindî'nin (ö. 860/1456) Kur'an tefsirinin adıdır ve çeşitli araştırmacılar ve yazarlar her iki Semerkandî'yi birbirine karıştırmışlardır. Kâtib Çelebi ve Zirikli, Bahrül-'ulûm adlı

tefsirin Alâeddin es-Semerkandî'ye ait olduğunu belirtmektedirler. (Çelebi,1/225; Zirikî, 5/32; Özcan, 2020/17, 161-187)

Ebü'l-Leys es-Semerkandî ağırlıklı olarak rivayet tefsir metodunu kullanmıştır. Fakat bunun yanında zayıf hadis ve İsrâiliyât da bulunmaktadır. Tefsirde bazen kıraat farklılıklarına ve dille ilgili meselelere değinilmektedir. Müellif tasavvufa meyilli olduğu için bu tefsirde tasavvufi görüşler de mevcuttur. (Semerkandî, 1/397; Semerkandî, 2/334) Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin mezkûr tefsirini birbirinden farklı dönemlerde farklı mütercimler Türkçe'ye tercüme etmişlerdir. Bu Türkçe tercümelerden üç tanesi daha çok öne çıkmaktadır. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin bu kadar tercüme edilmesinin ve sevilmesinin sebebi Semerkandî'nin kişiliği ile Osmanlı toplumuna uyum sağlaması, inanç sistemi, hanefi mezhebine mensubiyeti ve Türklüğünden kaynaklandığı düşünülmektedir. Şöhret bulan bu üç tercümenin isimleri ve mütercimleri konusunda karışıklık olsa da son zamanlarda yapılan ciddi araştırmalar neticesinde büyük oranda karışıklık giderilmiştir. (Paçacı, 1/73; Birişik, 2012, 203) Bahsi geçen tefsirin öne çıkan Türkçe tercümesi (Ahmed-i Dâî'nin Tercümesi, Musa İznikî'nin Tercümesi, İbn Arabşah'ın Tercümesi) kısaca tanıtılacaktır.

1.2.1.1.1. Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî adlı Tercümesi

İsminin Ahmed b. İbrâhim b. Muhammed el-Aydî el-Germiyânî şeklinde olduğu bilinmektedir. Hayatı ve şahsı hakkında yeterli derecede bilgi olmamakla birlikte Osmanlı padişahlarından Yıldırım Beyazıt ile II. Murat arasında kalan dönemde yaşadığı anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid ve Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın kızının evlenmesi sebebiyle Kütahya'nın çeyiz olarak Yıldırım Bayezid'e verildiği yıllarda Dâî'nin orada kadılık yaptığı tahmin edilmektedir. Germiyan Beyliği'nde bir süre kadılık yaptıktan sonra hayatının geri kalan kısmını Çelebi Mehmet'in himayesinde geçirdiği ve II. Murat'ın hocalığını yaptığı bilinmektedir. Doğum tarihi ve vefat tarihi hakkında net bir bilgi yoktur fakat vefatının, 1421 yılından sonra olduğu tahmin edilmektedir. Mezarı Bursa'dadır ve burada adını taşıyan bir cami ve bir mahalle vardır. (Demir, 2006, 466; Birişik, 203; Özcan, 2020/17, 161-187)

Ahmed-i Dâî'nin tefsirle ilgili ilk çalışmasının Âyetü'l-Kürsî tefsirinin tercümesi olduğu bilinmektedir. Umur Bey, Ahmed-i Dâî'nin Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirini tercüme etmesini istemiştir. O da Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys es-Semerkandî veya Dürer-i latif ismiyle bu tefsiri tercüme etmiştir. Eser Eski Anadolu Türkçesi ile yazılmıştır. Mezkur eserin Anadolu'da Türkçeye çevirilen ilk tefsir olduğu tahmin edilmektedir. Tefsir tercümesi bir mukaddime ile başlamaktadır. Bu girişte ilk olarak Allah'ın birliği, Hz. Muhammed'in peygamberliği ve bu eseri kaleme alma sebebinden bahsetmiştir. Ahmed-i Dâî, Semerkandî'nin bahsi geçen tefsirini tercüme ederken tam bir tercüme yapmamıştır. Bazen kısaltmalar yapmış, farklı eserlerden aldığı bilgileri ve yorumlarını da eklemiştir. Bu eserin kütüphanelerimizde çeşitli nüshaları bulunmaktadır. Yazarın, İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (Türkçe Yazmalar, no. 3248) ve Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki (Fatih, no. 631) nüshaları hariç diğer nüshalarda manzum mukaddimesi yer almamaktadır. Nuruosmaniye Kütüphanesi'ndeki nüshada (no. 137) bu manzum mukaddime olmamasına rağmen ilgili nüsha sağlamdır. (Demir, 2006, 467; Dalkıran, 2006, 7; Birişik, 204-205; Özcan, 2020/17, 161-187)

1.2.1.1.2. Musa İznikî'nin Tercümesi

Ebü'l-Fazl Musa b. Hacı Hüseyin İznikî Hanefî'nin tercümesi hakkında mevcut kaynaklarda yeterli bilgi bulunmamaktadır. Eserlerindeki İznikî nisbesinden ve ilişki içerisinde olduğu âlimlerle devlet adamlarından hareketle İznik'te doğduğu, eğitimini burada tamamladığı ve ilmî faaliyetlerini Bursa

havalisinde yürüttüğü söylenebilir. (Özdemir, 1991, 187) Vefat tarihi ile ilgili çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Musa İznikî'nin Münebbihü'r-râkîdîn adlı eseri ve diğer tercüme ettiği eserlerdeki ahlakla ve tasavvuf ilgili bilgiler bahsi geçen âlimin mutasavvıf bir şahsiyete sahip olduğunu göstermektedir. Musa İznikî'nin eserleri Türkçe açısından son derece önemlidir. Çünkü padişahların ve devlet adamlarının teşviki ve isteği ile çok sayıda kıymetli eser Türkçeye çevrilmektedir. Mûsâ İznikî'nin eserlerinin Türkçe açısından değerinin fark edilmesiyle birlikte Türk Dil Kurumu *Münebbihü'r-râkîdîn* ve *Enfesü'l-cevâhir* adlı eserlerini taratarak Tarama Sözlüğü için kaynak olarak kullanmışlardır.(Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963, c. 1, Giriş) Tercüme-i Tefsîr-i Ebi'l-Leys adlı eser ise, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin tercümesidir. Bu tefsiri, Musa İznikî'nin tercüme ettiği bilinmekle birlikte kütüphanelerde ona nispet edilen nüshaların ona ait olduğu ve bu eserle Enfesü'l-cevâhir adlı eserin aynı olup olmadığı konularında çeşitli ihtilaflar söz konusudur. (Demir, 2006, 473; Birışık, 2012, 208.)

1.2.1.1.3. İbn Arabşah'ın Tercümesi

Ebü'l-Abbas Şehâbeddin Ahmed b. Muhammed ed-Dımaşkî el-Hanefî, 791/1389 yılında Şam'da doğdu. Timur'un Yakınoğu seferine (802/1400) ailesi ile birlikte alınarak Semerkant'a götürüldü. Semerkant'ta bulunduğu süre içerisinde Seyyid Şerîf el-Cürânî ve İbnü'l-Cezerî gibi âlimlerden dersler aldı; Türkçe, Farsça ve Moğolca'yı öğrendi. Orta Asya ve Kafkaslara uzun seyahatlere gittikten sonra 1412 yılında Edirne'ye geldi ve buraya yerleşti. Edirne'de Molla Fenârî ve Simavna kadısının oğlu Şeyh Bedreddin gibi birçok önemli âlimlerden dersler aldı. Osmanlı padişahı Çelebi Mehmet'in himayesine girdi ve şehzâdelere hocalık yaptı. Padişahın isteği ile bazı önemli eserleri Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme etti. Çelebi Mehmet vefat edince, Şam'a dönerek oraya yerleşti ve burada kendisini kitap telifine veren İbn Arabşah, 1438 yılında Mısır'a giderek Kahire'ye yerleşti. 854/1450 yılında Mısır'da vefat etti. Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin tercümesine gelince, böyle bir çalışmanın varlığı konusunda şüphe yoktur.(Çelebi, 1941, 1/441; Demir, 2006, 479) Ancak Mûsâ İznikî'de olduğu gibi İbn Arabşah'ın Türkçe tercümesinde de ciddi karışıklıklar olduğu anlaşılmaktadır. Muhtemelen bu karışıklık aynı tefsire ait olan bu tercümelemlerin birbirine benzemesi sebebiyle ortaya çıkmıştır. İbn Arabşah'ın hazırlayarak Çelebi Mehmed'e ithaf ettiği Ebü'l-Leys tefsiri tercümesinin, ona aidiyetinde şüphe olmayan herhangi bir nüshasına rastlanamamıştır.(Yuvalı, 1999, 19/ 315) İbn-i Arabşah'ın Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin eserini Türkçeye çevirdiği ve Çelebi Mehmet'e ithaf ettiği bilinmektedir. Fakat kütüphanelerimizde bulunan bu çeviri nüshalarının, hangilerinin İbn Arabşah'a ait olduğu kesin olarak tespit edilememekle birlikte çeşitli rivayetler de bulunmaktadır.(Demir, 2006, 475; Birışık, 2012, 210)

1.2.1.2. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin Mevâhib-i 'Aliyye'sinin Tercümelemleri

Kemâleddin Hüseyin b. Ali el-Beyhakî es-Sebzevârî el-Herevî, İran'ın Horasan bölgesindeki Sebzevâr şehrinde dünyaya geldi (830/1427). İlk tahsilini doğduğu yerde aldıktan sonra kısa bir süre Nişâbur ve Meşhed'de kalmıştır. Rüyasında gördüğü Nakşibendî Şeyhi Sa'deddin Kâşgarî'nin (öl. 860/1456) kabrini ziyaret etmek için Herat'a gitmiş (1456) ve Herat'ta, Kâşgarî'nin halifesi Molla Abdurrahman Câmî ile tanışıp ona intisap etmiştir. Çok etkili bir vaiz olan Kâşifi burada da aynı şekilde vaizliğini devam ettirince kısa bir süre içinde Herat bölgesinde meşhur olmuş ve Sultan Hüseyin Baykara ile şair Ali Şîr Nevâî'nin dikkatlerini çekmiştir. Hocası ve şeyhi Molla Câmî'nin vefatı üzerine (1492) Herat'tan ayrıldı, doğum yeri olan Sebzevâr'a döndü ve burada vefat etmiştir (910/1504-1505). Ehl-i beyti çok sevdiği anlaşılan Kâşifi'nin, Şiîliğe herhangi bir meyli söz konusu değildir. Ravzatü's-şühedâ adlı eserinde Kerbelâ vakasından bahsedip Ehl-i beyte yapılan zulümleri anlatmaktadır. Bu eser Kâşifi'nin Şiî olarak anılmasına sebep olmuştur. İran doğumlu olduğundan dolayı İran biyografi yazarları onu Şiî âlimler listesine almışlardır.

Kâşifi'nin mezkûr tefsiri, İran'da ve Hint alt kıtasında Tefsîr-i Hüseyinî adıyla bilinir. Bazı baskılarında ise, el-Mevâhibü'l-'aliyye fi tefsîri'l-kelemlî'r-Rabbâniyye şeklinde adlandırılmıştır. İsminde yer alan "aliyye" kelimesinden de anlaşılacağı üzere bahsi geçen tefsir, Ali Şir Nevâî'ye ithafen yazılmıştır.

Bu tefsirin dünya kütüphanelerinde birçok yazması bulunmakla birlikte başka tefsirler ve tercümelemlerle birlikte çok sayıda baskısı yapılmıştır. Dünya kütüphanelerinde birçok yazması bulunan bu tefsirin, başka tefsirler ve tercümelemlerle birlikte çok sayıda baskısı yapılmıştır. Kâşifi'nin bu kısa tefsiri yazıldığı coğrafyada çok sevilmesinin yanı sıra geniş coğrafyalarda da rağbet görmüş ve çeşitli dillere çevrilmiştir. Bu diller arasında Osmanlı Türkçesi, Kazan/Tatar Türkçesi, Urduca ve Peştuca da bulunmaktadır. (Birişik, 2012, 212) Bahsi geçen tefsirin Türkçe tercümelemleri sırasıyla tanıtılmaya çalışılacaktır.

1.2.1.2.1. Ebü'l-Fazl Mehmet Efendi Tercümesi

Ebü'l-Fazl Mehmet (Muhammed) Efendi; meşhur tarihçi, şair ve hattat İdrîs-i Bitlisî'nin (öl. 926/1520) oğludur. Padişah II. Selim zamanında başdefterdarlık yaptığından dolayı Defterdarî Mehmet Efendi olarak da anılmaktadır. İlk eğitimini babası İdrîs-i Bitlisî'den aldıktan sonra dönemin büyük âlimlerinden dersler almıştır. Bursa'daki Sultaniye Medresesi'nde bir süre görev yapmış ve ardından farklı yerlerde de kadılık görevine devam etmiştir. Mali yönetimdeki liyakatinden dolayı Anadolu defterdarı olmuş ve daha sonra ise yükseltildiği başdefterdarlık görevinden emekli olmuştur. Mehmet Efendi emekli olduktan sonra ilmi faaliyetlere ağırlık vererek hac yolculuğu sırasında Şam'a yakın bir yerde vefat etti (982/1574). Mehmet Efendi'nin bu tefsir tercümesinin yazma nüshaları, Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib-i 'Aliyye veya el-Mevâhibü'l-'Aliyye Tercümesi adlarıyla kütüphanelerimizde mevcuttur. (Demir, 480; Birişik, 2012, 213; Alpaydın, 2016, 80-81)

1.2.1.2.2. Selanikli Ali b. Veli b. Hamza Tercümesi

Matematik âlimi olan Veli Efendizâde Ali, aslen Selaniklidir. Matematikle ilgili Türkçe bir eser olan Tuhfetü'l-a'dâd fi'l-hisâb adlı eseri, Mekke'de iken kaleme almıştır. Veli Efendizâde yani Selanikli Ali, 999/1590 yılında Mekke'de vefat etmiştir. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirini 952 (1546) yılında Tercemetü Tefsîri'l-Mevâhib-i 'Aliyye (Tercüme-i Tefsîr-i Hüseyin el-Kâşifi) olarak Türkçe 'ye tercüme etmiştir. İki ciltlik tercüme bir eser olduğu bildirilen bu çalışmada nüzul sebepleri ve kıraat farklılıklarına da değinildiği görülmektedir. (Demir, 482; Birişik, 2012, 213; Alpaydın, 2016, 78-79; Özcan, 2020/17, 161-187)

1.2.1.2.3. Şeyh Ömer Adulî Niğdevî Tercümesi

Niğde'de yetişen âlimlerden olan Şeyh Ömer Adulî (Udulî), 1044/1635 yılında 1.2.1.2. Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirini tercüme etmiştir. Bursalı, Şeyh Ömer Adulî ve Gurâbzâde Ahmed en-Nâsîh'in çevirilerinden bahsederken Mevâhib-i 'Aliyye yerine Mevâhib-i Ledünniyye demesinin bir dalgınlıktan kaynaklandığını ifade etmektedir. Osmanlı Müellifleri eserinin çeşitli yerlerinde bu tefsirin adının Mevâhib-i 'Aliyye olarak kaydedildiği görülmektedir. (Bursalı, 1/151, 239; 3/9) Fakat bilinen nüshalarda mütercim adı, Osman Udulî olarak görülmektedir.(Birişik, 2012, 214; Alpaydın, 2016, 84)

1.2.1.2.4. Gurâbzâde Ahmed en-Nâsîh'in Zübedü 'Âsârî'l Mevâhib ve'l-Envâr

Gurâbzâde Ahmed Salih en-Nâsîh b. Abdillâh el-Bağdâdî (ö. 1099/1688) ulemâ-i kiramdan bir zat olup İbrahim Paşa'nın Bağdat valiliği zamanında Abdülkâdir Geylânî Câmii vaizi ve nâsîhî idi. 1099/1688'de vefat etti. (Bağdatlı, 1/ 164; Bursalı, c. 1, 239-40; Bilmen, c. 2, 702) Gurâbzâde'nin bahsi geçen eseri

farklı tefsirlerden yararlanılarak oluşturulmuş bir eserdir. Mezkur tefsirde Hanefî fikhına ve Asım kuraatine bağlı kalındığı görülmektedir. Bu esere Zübedü Âsârî'l Mevâhib ve'l-Envâr isminin verilmesi de bu eserin büyük oranda el-Envâr ve Mevâhib'den yararlanılmasından dolayıdır. (Öztürk, 2011, 154)

1.2.1.2.5. İsmail Ferruh Efendi'nin Tercümesi

İsmail Ferruh Efendi ya da Ferruh İsmail Efendi'nin aslen Kırmırlı olduğu bilinmektedir. Mevcut kaynaklarda nerede doğduğuna ve nerede eğitim aldığına dair pek bilgi bulunmamakla birlikte bazı ufak memuriyetlerde bulunup ardından Zahire Ambarları Eminliği'ne getirildiği bilinmektedir. 1211/1796 yılında ise Londra sefiri olmuştur.(Alpaydın, 2016, 119) Londra'dan sonra Ordu defterdarlığına oradan sonra da Rumeli defterdarlığına getirilmiştir. Şıkk-ı Sâlis Defterdarlığı yapan İsmâil Ferruh Efendi'nin dinî konularda gerekli hassasiyete sahip olmadığı söylenerek 1242 yılında Bursa'ya sürülmüştür. Fakat tefsirine devam edebilmesi için Kadıköy'de oturmasına izin verilmiştir. Ferruh Efendi, 1256/1840-1841'de hayatını kaybetmiştir. Defin yeri ise Ortaköy'de bulunan Yahya Efendi Dergâhı'nın yanındır.(Birışık, 2012, 215; Alpaydın, 2016, 119)

İsmail Ferruh Efendi, Mevâkib ismini verdiği bu çeviriye yaparken ayrıca Terceme-i Tibyân Tefsiri, Envârü't-tenzîl, el-Keşşaf 'an hakâ'iki't-tenzîl ve Lübbü't-te'vîl tefsirlerinden de yararlanmıştır. (İsmail Ferruh Efendi, 1865, 1/2-3) Bahsi geçen tefsirin mukaddimesinde İsmail Ferruh Efendi açıklamalar yapmaktadır. Bir tefsir tercümesi yapmayı uzun zamandır düşündüğünü ve sonunda Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin tefsirini halkın anlayabileceği şekilde tercüme edeceğini ifade eder. Mevâkib Tefsiri'nin müellif hattı İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'ndedir. Baskılarda Tefsîr-i Mevâkib Tercüme-i Mevâhib-i 'Aliyye, Mevâkib: Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib, Tercüme-i Tefsîr-i Mevâhib, Mevâkib Tefsiri, el-Mevâkib Tercümetü'l-Mevâhib olarak da isimlendirilmiştir. Süleyman Fâhir, Mevâkib tefsirini sadeleştirmiştir. Bunun yanısıra tefsire ekleme ve çıkarmalar da yapmıştır.(Birışık, 2012, 216; Doğan, 2011, 143; Öztürk, 2011, 154; Alpaydın, 2016, 120)

1.2.1.3. Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin et-Tibyân fî Tefsiri'l-Kur'ân'ının Tercümesi

Arapça bir tefsir olan et-Tibyân fî tefsiri'l Kur'ân, Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin (öl. 700/1301) eseridir. Bu eser, Ayıntâbî Muhammed (Mehmet) b. Hamza (öl. 1111/1699) tarafından Terceme-i Tibyân Tefsiri ismiyle Türkçeye tercüme edildiği iddia edilmiştir. (Birışık, 2012, 216) Yapılan son incelemelerde ise Terceme-i Tibyân Tefsiri'nin Ezdi'nin et-Tibyân fî tefsiri'l Kur'ân ismiyle bilinen tefsirinin tercümesi olmadığı ortaya çıkmıştır. Diğer birçok müfessir gibi Ayıntâbî de daha önce yazılan tefsirlerden faydalanarak eserini oluşturmuştur. Ancak, en fazla Envârü't-tenzîl ve et-Tibyân fî tefsiri'l-Kur'ân'dan istifade etmiştir (Arpa, 2016, 74-76; Özcan, 2019, 140-148). Çeşitli medreselerin hocalarından dersler almış ve Sivas'ta bir süre hocalık yapmış olan ve Hanefî fakihî olan Ayıntâbî, kalam alanında da çeşitli çalışmalarda bulunmuştur. Ayıntâbî, Padişah IV. Mehmet döneminde İstanbul'a gelip huzur derslerine dahil olmuş ve burada yedi yıl kaldıktan sonra Sivas'a dönmüştür. Vefatına (1699) kadar olan süre zarfında ise burada kalarak Şifâiye Medresesi'nde müderrislik yapmıştır. Mehmet Efendi, et-Tibyân fî tefsiri'l Kur'ân ve Envârü't-tenzîl'i çokça mütalaa etmesinden Kur'ân'ın manasına vakıf olan bu iki tefsiri esas almak suretiyle diğer tefsirlerden de yararlanarak iki yıl içinde kendi el yazısıyla zikredilen eseri yazmıştır ve bu eserin birincisini, dönemin padişahı IV. Mehmed'e sunmuş diğerini ise halka hizmet için vakfetmiştir.(Özcan, 2019, 140-148)

1.2.2. Osmanlı Döneminde Yaygın Hale Gelmeyen Türkçe Tefsirler

1.2.2.1. Begavî'nin Me'âlimü't-Tenzîl'inin Tercümeleri

Vehbî-i Yemenî Abdülkadir b. Osman Bigavî, Begavî'nin Me'âlimü't-tenzîl adlı tefsirini Tefsîrül-Kur'ân ve tenvîrül-'irfân ismiyle tercüme etmiş ve bunun yanı sıra bir de İngiliz Kerîm Efendi'nin de bir tercümesi olduğu bilinmektedir. (Bursalı, 1/403; Birşık, 2012, 224; Öztürk, 2011, 148-149; Alpaydın, 2016, 81-83)

1.2.2.2. Fahreddin er-Râzî'nin Mefâtihu'l-Gayb'ının Tercümesi

Süleyman Tefvik Hüseyin Özzorluoğlu'nun Tafsîlü'l- beyân fi tefsîri'l-Kur'ân adlı tercümesi. Fahreddin er-Râzî'den etkilenerek yazılmıştır. (Birşık, 2012, 227; Öztürk, 2011, 157)

1.2.2.3. Necmeddin Dâye'nin Bahrü'l-Hakâ'ik'ının Tercümesi

1.2.2.4. Beyzâvî'nin Envârü't-Tenzîl'inin Tercümesi

1.2.2.5. Yakub b. Osman el-Gaznevî el-Çerhî'nin Tefsirinin Tercümesi

1.2.2.6. İsmail Hakkı Bursevî'nin Rûhu'l-Beyân'ının Tercümesi

Kurd Efendi'nin Hayatı ve Eserleri

Filibeli'nin batısında bulunan Tatarpazarcığı kasabasında 931 (1525) yılında dünyaya gelen Kurd Efendi'nin asıl adı Muhammed b. Ömer'dir. Bazı kayıtlarlarda ise Kurd Dede ve Kurd Halife olarak da zikredildiği görülmektedir. Doğduğu yerde ilk eğitimini alan Kurd Efendi, İstanbul'a giderek Sahn-ı Semân Medresesi'ne girdi. Buradan mezun olmasına çok az bir zaman kalmıştı ki ailesini ziyaret için çıktığı sefer esnasında Halvetî şeyhi, alim, şair ve mutasavvıf olan Sofyalı Bâli Efendi ile tanışıp onun hizmetine girdi. Bu süreçten sonra ise lazım olan tarikat eğitimini tamamlayarak Sofyalı Bâli Efendi'nin halifesi oldu. Bir süre doğduğu kasabasında irşat faaliyetlerini yerine getirdikten sonra Bâli Efendi'nin diğer halifesi olan Filibeli Nûreddinzâde, Küçük Ayasofya Zâviyesi şeyhi olarak İstanbul'a gidince onun yerine görevlendirilerek ilmi faaliyetlerine devam etti. Bâli Efendi'nin isteği üzerine vefatından sonra Sofya'daki zâviyesinin başına geçip irşad faaliyetlerine burada devam etti. Kurd Efendi'nin ilmi kişiliğinin yanı sıra mutasavvıfı ve sûfi yönü de dikkat çekmektedir. Nûreddinzâde'nin ölümünden sonra vasiyeti üzerine, Kadırga'da Sokullu Mehmed Paşa Külliyesi'nin içinde bulunan tekkenin şeyhliğine tayin edildi. Daha sonra ise Kurd Efendi, Sokullu Mehmet Paşa'nın isteği üzerine İstanbul'a gelerek yöneticiler ve halk arasında ilgi ve sevgiyle karşılandı. Sultan III. Murad tarafından da iltifata mazhar oldu. Kurd Efendi camilerde medreselerde tefsir hadis gibi dersler ve vaazlar verirken birçok öğrenciye de hocalık yaparak onların gelişmesini ve ilerlemesini de sağlamıştır. Bunların arasında şöhret sahibi olan ve bugün dahi tanıdığımız; Uziçeli Muslihuddin Efendi, Çömlekçizâde Muhyiddin Muhammed Efendi, divan şairi Nev'î ve ölümünün ardından Sokullu Külliyesi Tekkesi'nde onun yerine geçen İştihli Abdülkerim Vâiz Emîr Efendi gibi birçok âlimi yetiştirmiştir. Kurd Efendi 16 Şevval 996 (8 Eylül 1588) tarihinde ziyaret amacıyla gittiği Tatarpazarcık'ta hastalanarak vefat etti. (Hasanov, Sefer. tdvia, 2019, EK 2 c, 93-94 <https://islamansiklopedisi.org.tr/kurd-efendi>; Bulutlu, 2022, 89-119)

Kurd Efendi bahsi geçtiği üzere ilmi yönü güçlü olan bir mutasavvıftır. Gerek almış olduğu eğitimlerden gerekse yazmış olduğu eserlerden zengin bir ilme sahip olduğu anlaşılmaktadır. Üzerine çalışma yaptığı, şerh ettiği ve Türkçeye tercüme ettiği eserler bu doğrultuda önem arz etmektedir.

Eserleri

1. *Mürşidü'l-enâm ilâ dâri's-selâm:*

İmamzâde'ye ait olan *Şirati'l-İslâm ilâ dâri's-selâm* isimli eser üzerine yazılmış Arapça bir şerhtir. İstanbul kütüphanelerinde, şerhin çeşitli nüshaları mevcuttur.

2. *Tefsîr-i Kur'ân-ı Kerîm (Tefsîr-i Kurd Efendi):*

Bilinen tek yazma nüshası iki cilt halinde Berlin Devlet Kütüphanesi'nde kayıtlı olan Türkçe bir mealdir. Eser üzerine tarafımızca yüksek lisans tezi hazırlanmaktadır. Müellifin, Arapça bilmeyenlere faydalı olma amacı taşıdığı görülmektedir.

3. *Terceme-i Vikâyetü'r-rivâye fi mesâil-i-Hidâye:*

Hanefî mezhebinin temel metinlerinden Burhânüşşerî'a ait olan eserin Türkçe tercümesidir. Pek çok kütüphanede eserin çeşitli nüshaları vardır ama büyük bir kısmı İstanbul'da bulunmaktadır. Kâtib Çelebi tarafından *en iyi Vikâye Tercümesi olduğu ifade edilmektedir.*

4. *Tercümân-ı Bidâye:*

Eserin ibadet ve muamelat ile ilgili kısımları, Mergînânî'nin *Bidâyetü'l-mübtedî* adlı eseriyle ve *el-Hidâye* adlı şerhinin hâşiyelerinden oluşmaktadır. Eserin akaidle ilgili bölümü ise, İmam Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'i ile diğer bazı eserlerden derlenmiştir. Yani denilebilir ki *Tercümân-ı Bidâye*, Türkçe bir eser olup akaid, ibadet ve muâmelâta dair konuları içermektedir.

5. *Terceme-i Şâfiye:*

Türkçe tercüme bir eserdir. İbnü'l-Hâcib'in sarfa dair yazmış olduğu eserinin tercümesidir. Bildiğimiz tek bir nüshası vardır. O da Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur.

6. *Terceme-i Fevâid-i Ziyâiyye:*

Bu eser de Kurd Efendi'nin Türkçeye tercüme ettiği eserlerdendir. Molla Camii'nin *el-Kâfiye'sine* ait şerhin Türkçe tercümesidir ve yine bilinen tek nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde mevcuttur.

7. *Şerh-i Mukaddime-i Cezeriyye:*

Bu eser, İbnü'l-Cezerî'nin tecvit ilmine dair olan eserinin Türkçe şerhidir.

8. *Tecvîd Risâlesi:*

Kıraat ilmine dair olan bu eser bazı kataloglarda yanlışlıkla *Şerhu Mukaddimeti'l-Cezerî, Tercemetü Mukaddimeti'l-Cezerî, Terceme-i Kaside-i Mukaddime-i Cezerî* isimleriyle kaydedilmiştir.

9. *Risâle-i Edebiyye:*

Tasavvufa dair olan bu eser üç babdan oluşmaktadır. Mürşidin gerekliliği, müridin sebatı ve adabıyla ilgili konuları içermektedir.

10. *Ta'bîrnâme:*

Kişinin rüyalarından yola çıkarak tasavvuftaki yedi nefis mertebesinden bahseden tasavvuf eğitimiyle ilgili telif eseridir.

Kurd Efendi'nin çalışmalarına baktığımızda mutasavvıf olmasının yanı sıra birçok ilmi faaliyetle de meşgul olduğu anlaşılmaktadır. Gerek Türkçeye tercüme ettiği eserler ve şerhler gerekse tefsir, fıkıh, akaid, muamelat, tecvit ve ibadet üzerine yapmış olduğu çalışmalar Kurd Efendinin çok yönlü ilmi faaliyetlerinin göstergeleridir.

Sonuç

Tefsir ilminin başlangıcı Hz. Peygamber dönemine kadar gitmektedir. Çünkü Kur'an-ı Kerim'i açıklamak, anlamlandırmak ve tebliğde bulunmak Hz. Peygamber'in asli vazifeleri arasındadır. İslamiyet'in yayılması ve yeni oluşan bu dini anlamlandırma çabası hem tefsir ilminin oluşmasına sebep olmuş hem de Kur'an-ı Kerim'in başka dillere tercümesini gerekli kılmıştır. Hz. Peygamber de, bazı ülkelerin krallarına Kur'ân ayetlerinden yararlandığı mektuplar göndermiş ve bu mektupları da tercüme edecek kişilerle iletmiştir. Kur'an-ı Kerim'i başka dillere tercüme etme ve yayma işi Hz. Peygamberden sonra da devam ederek farklı dillerde tefsir ve tercüme çalışmaları oluşmaya başlamıştır.

Daha sonraki süreçlerde Türklerin İslamiyet'le tanışmasıyla birlikte Türklere de tefsir ve tercüme faaliyetleri oluşmaya başlamıştır. İlk Müslüman Türk devleti olan Karahanlılarla ilmi çalışmalar hız kazanmış ve tefsir, hadis, fıkıh gibi dini ilimlerle alakalı önemli çalışmalar yapılmıştır. Eski eserlerin içinde Türkçe bir Fatıha tefsiri ve bazı kısa surelerin tefsirleri ortaya çıkmıştır. Mukaddes kitabı anlamak yönünde yapılan bu çalışmalar Osmanlı döneminde de artarak devam etmiştir. Bu dönem içerisinde özellikle Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin, Hüseyin Vâiz-i Kâşifi'nin ve Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdi'nin et-Tibyân fî tefsîri'l-Kur'ân tefsirlerinin tercümeleri dikkat çekmiş ve yaygınlık kazanmıştır. Bunların dışında yukarıda zikrettiğimiz Osmanlı döneminde yaygın hale gelmeyen Türkçe tefsirler de mevcuttur.

Bu dönem içinde yaşamış olan ve yaptığı çalışmalarla ilmi faaliyetlere katkıda bulunan Kurd Efendi, tercüme ve şerhleriyle de dönemine hizmet eden önemli mutasavvıflardandır. Mezkur mutasavvıf tercüme, tasavvufa, nefis mertebelerine, kıraat ilmi, ibadet ve fıkıha dair pek çok ilmi çalışmalarıyla bu sahaya ışık tutmaktadır. Tefsîr-i Kur'ân-ı Kerim ya da Tefsîr-i Kurd Efendi olarak bilinen Türkçe tefsiri, tarafımızca yüksek lisans çalışması olarak hazırlanmakta olup bu çalışmanın tercüme faaliyetlerine katkı sunması ve Kurd Efendi'nin yaşadığı dönem hakkında bilgi vermesi amaçlanmaktadır.

Kaynakça

Abdulkadiroğlu, Abdülkerim -N.Abdulkadiroğlu. Mehmed Akif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri, Ankara, 1991
Alpaydın, Mehmet Akif. Osmanlılarda Türkçe Tefsir Geleneği, İstanbul: İFAV Yayınları, 2016.

Alpaydın, Mehmet Akif. Osmanlı Dönemi Türkçe tefsir Eserleri, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, cilt 3, sayı 5, 131- 140

- Arpa, Recep. "Ayıntâbî Mehmed Efendi'nin Tibyân Tefsiri: Te'lif mi Tercüme mi?", İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2016, 55-96
- Aydar, Hidayet. "Türkler'de Kur'an Çalışmaları". İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 1, 1999, 159-235.
- Aydar, Hidayet. Kur'an-ı Kerim'in Tercümesi Meselesi, İstanbul, 1996, 107-113.
- Aydar, Hidayet. Osmanlılarda Tefsir Çalışmaları, *Yeni Türkiye*, İstanbul, 2000, cilt: VI, sayı: 33, s. 535-550
- Aydar, Hidayet. "Bir Kur'an Müfessiri Olarak Mehmed Akif", İlmi Dergi Diyanet, cilt 32, sayı 4 (Ekim Kasım-Aralık 1996), 25-50
- Bilmen, Ömer Nasuhi. Büyük Tefsir Tarihi, c. 2, s. 702.
- Birişik, Abdulhamit. "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", Başlangıçtan Günümüze Türklerin Kur'an Tefsirine Hizmetleri Sempozyumu, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2012, 232
- Birişik, Abdulhamit. "Osmanlı Döneminde Türkçe Tefsirler", Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 17 (2020/17), s. 185
- Bulutlu, Yusuf - Bulutlu, Bünyamin. Kurd Efendi ve Vikâye Tercümesi, Sosyal Bilimler Dergisi, 8 Eylül 2022, 89-119
- Bursalı, Mehmet Tahir. Osmanlı Müellifleri. 3 Cilt. İstanbul: Matba'a-ı 'Âmire, Ali Şükrü Matbaası, 1333/1914-1915, 1338/1919-1920, 1342/1923-1924
- Kâtip Çelebi, (Hacı Halife). Keşfü'z-zunûn, 1/225
- Çelebi, Kâtib. Keşfü'z-zunûn, İstanbul: MEB Yayınları, 1941, c. 1, s. 441
- Çelebi, Mustafa b. Abdullah Kâtip (Hacı Halife). Keşfü'z-zunûn 'an esâmi'l-kütübi ve'l-fünûn (Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 1/441
- Dalkıran, Hasan. Ahmed-İ Dâî Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys-i Semerkandî Yûsuf-Ra'd-İbrahim Sûreleri (Giriş-Metin-Dizin'Tıpkıbasım) (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006
- Demir, Ziya. Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları –Kuruştan X/XVI Asrın Sonuna Kadar- (Basılmamış Doktora Tezi), M.Ü.Sos. Bil. Enst. (Danışman: M.Eroğlu), İstanbul, 1994, 25
- Demir, Ziya. Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları, İstanbul: Ensar Yayınları, 2006, 466
- Doğan, İshak. Osmanlı Müfessirleri, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, 143
- Ersöz, İsmet. Elmalılı Mehmed Hamdi Yazır ve Hak Dini Kur'an Dili, Konya, 1986; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır Sempozyumu (4-6 Eylül 1991), Ankara, 1993
- İsmail Ferruh Efendi. Tefsîr-i Mevâkib, İstanbul: Matba'a-ı 'Âmire, 1865, 1/2-3
- Kırca, Celal. Kur'an ve Bilim "Mehmed Akif'in Şiirlerinde Konu Ettiği Ayetler ve Tahlili", İstanbul, 1996, 257-277
- Mahmud b. Abdullah el-Âlûsî, Rûhu'l-me'ânî, thk. Ali Abdülbari 'Atıyye (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1415/1994-1995), 6/365
- Özcan, Esat. Osmanlı Tefsir Geleneğinde Türkçe Tefsirlerin Yeri, 2020, 161-187
- Özcan, Esat. Eyyûbî Memlûk Döneminde Tefsir (Ezdî Örneği), İstanbul: Kitap Dünyası, 2019, 140-148
- Özdemir, Hikmet. "XV. Asrın Başında Yazılmış Türkçe Bir Dini Eser Münebbihü'r-râkidîn", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul, 1991, 187
- Öztürk, Mustafa. "Türkçe'deki Telif/Tercüme Meallerin Tanıtılması", Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru Tefsir ve Toplum, İstanbul: Ensar Yayınları, 154

Paçacı, Mehmet. "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması", *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-* (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011), 1/72

Paçacı, Mehmet. "Osmanlı Medresesinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsirin Çağdaşlıkla Karşılaşması". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -I-*. 63-89. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2011

Semerkindî, Nasr b. Muhammed. *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, thk. Mahmud Mutricî (Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.), 1/546.

Semerkindî. *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkindî*, 1/588.

Yuvah, Abdulkadir. "İbn Arabşâh, Şehabeddin", *DİA*, İstanbul 1999, c. 19, s. 315

Ziriklî, Hayrüddin b. Mahmud. *el A'lâm* (Beyrut: Dârü'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002), 8/27

XIII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1963, c. 1, Giriş, XXIV

Hasanov, Sefer. *tdvia*, 2019, EK 2 c, 93-94 (<https://islamansiklopedisi.org.tr/kurd-efendi>)